

**ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՏԱՐԱԾԱՆՐԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ
ԵՎ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1992Թ.***

Լուսինե Քեռյան

Խորհրդային Միության փլուզումը համաշխարհային նշանակություն ունեցող մի իրադարձություն էր: Գլոբալ առումով Խորհրդային Միությունը չկարողացավ Արևմուտք-Արևելք մշակութային, քաղաքական և գաղափարախոսական ձեղքվածքը լրացնող կամուրջ դառնալ, ինչպես նաև չկարողացավ ստեղծել մարդկության զարգացման իր յուրահատուկ և բնական ուղին: Եվ այսպիսի խայտաբղետ պետության փլուզումից հետո արևելյան և արևմտյան քաղաքակրթություններն ազդեցության ու յորտների համար պայքար սկսեցին: Արևմուտքի թիվ մեկ թշնամու փլուզումը խոշոր տեղաշարժեր առաջացրեց ամբողջ աշխարհում: Այն սկիզբ դրեց արտաքին քաղաքական նոր ուղիների մշակմանն ու իրականացմանը Հարավային Կովկասում, Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Այդ գործընթացը մեծ նշանակություն ուներ նաև Թուրքիայի համար:

Աշխարհիկ և արևմտամետ Թուրքիան, որն Արևմուտքի համար Արաբական աշխարհ - Իրան - Խորհրդային Միություն եռանկյունում ռազմավարական նշանակություն ուներ, նոր դեր և նշանակություն ստացավ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո: ԽՍՀՄ նախկին թուրքալեզու հանրապետություններ տանող ուղու վրա գտնվող Թուրքիան հակախորհրդային հենակետից վերածվեց Անդրկովկաս և Միջին Ասիա տանող կամրջի: Թուրքիայի նշանակությունը Արևմուտքի համար կարևորվում էր նաև այն դերով, որն Անկարան կարող էր ստանձնել նախկին թուրքալեզու հանրապետություններին զարգացման արևմտամետ ուղու վրա դնելը: Վաշինգտոնում և Բրյուսելում համոզված էին, որ Թուրքիան՝ Ադրբեջանը և Միջին Ասիան Արևմուտքի հետ կապող օղակ հանդիսանալով, կբացի ճանապարհը նավթով և բնական գազով հարուստ այդ երկրների բնական հարստությունների արդյունահանման համար՝ միաժամանակ հնարավորություն տալով Ադրբեջանին և միջինասիական երկրներին մուտք գործել և ինտեգրացվել միջազգային շուկայում, այսպիսով թուլացնելով տնտեսական և հետևաբար նաև քաղաքական կախվածությունը Ռուսաստանից: Ենթադրվում էր նաև, որ ակտիվ քաղաքական և տնտեսական լծակներ ստանալով տարածաշրջանում՝ Թուրքիան կարող էր «գաղափարապես» միավորել նախկին ԽՍՀՄ թուրքալեզու հանրապետությունները՝ նպաստելով այդ երկրներում աշխարհիկ, «դեմոկրատական» կարգերի հաստատմանը, չեզոքացնելով հակաարևմտյան իսլամական արմատականության ջանքերը տարածաշրջանում: Շահավետ տնտեսական ծրագրերի իրագործմամբ Թուրքիայի հզորացումը դիտարկվում էր որպես ՆԱՏՕ-ի դիրքերի ամրապնդում:

Այս բոլորը համահունչ էր Ադրբեջանի և Միջին Ասիայի թուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ Թուրքիայում տարածվող հաճոյախոսություններին: Թուրքիան միշտ էլ ձգտել է իր գլխավորությամբ թուրքալեզու հանրապետությունների միություն ստեղծելու: Խորհրդային Միության փլուզումից ի վեր թուրքական մամուլում լայն տարածում ստացավ «Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինական պարիսպ» ձգվող թուր-

* Հոդվածն ընդունվել է 09.12.2014:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ք.գ.դ., պրոֆեսոր Գարիկ Քեռյանը:

քական աշխարհի միավորման գաղափարը: Միության ստեղծման ուղու վրա առաջին քայլն էր համարվում տնտեսական և մշակութային ամուր կապերի հաստատումը և զարգացումը: Այդ նպատակով Թուրքիայում ակտիվ աշխատանքներ տարվեցին տարածաշրջանային տիպի կազմակերպություններ ստեղծելու ուղղությամբ, որոնց գործունեությունը պետք է բարձրացներ Թուրքիայի կշիռը հատկապես տարածաշրջանի տնտեսական կյանքում: Դրանք էին Սևծովյան տնտեսական համագործակցությունը[1] և Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը[2]:

Թուրքիայի նախաձեռնությամբ ստեղծված ՄՇՏՀ-ն իր կազմում է ընդգրկում է 11 երկիր՝ Ռուսաստան, Ուկրաինա, Հայաստան, Մոլդովա, Ադրբեջան, Թուրքիա, Հունաստան, Ռումինիա, Բուլղարիա, Վրաստան և Ալբանիա: Աշխարհագրական տեսակետից այդ կազմակերպության գործունեության դաշտը ընդգրկում է մոտ 300 մլն բնակչությամբ մի շուկա և բնական ռեսուրսներով հարուստ մի տարածաշրջան, որը կարող էր առանցքային կետ դառնալ երեք մայրցամաքների տարանցիկ առևտրի համար[3]: ՄՇՏՀ շրջանակներում նախատեսվում էր համագործակցությանը անհրաժեշտ բոլոր օղակների, այդ թվում բանկային համակարգի ստեղծում: 1993թ-ին Սոֆիայում կայացած արտագործնախարարների մակարդակով 3-րդ զագաթնաժողովի ժամանակ որոշվեց ստեղծել ՄՇՏՀ Առևտրի և զարգացման բանկ՝ 1,4 մլրդ դոլար դրամագլխով: 1995թ-ի ապրիլին կայացած 5-րդ զագաթնաժողովի ժամանակ որոշվեց մասնաբաժինների այն չափը, որը մասնակից երկրները պետք է ներդնեն բանկի հիմնադիր դրամագլուխ: Բանկի հիմնադրման վայրը ընտրվեց Հունաստանի Սալոնիկ քաղաքը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հունաստանը ՄՇՏՀ անդամ երկրներից միակն է, որ մտնում էր Եվրոմիության մեջ, իսկ Սալոնիկը բավականին զարգացած ֆինանսական ենթակառուցվածք ունեցող քաղաք է [4]:

1992թ-ի օգոստոսին Թուրքիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները հանդես եկան սևծովյան շրջանի երկրներում մշակութային, կրթական և լրատվական ազատ տարածք ստեղծելու նախաձեռնությամբ: Այս հարցի նախնական քննարկումները 11 երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ տեղի ունեցան նույն թվականի նոյեմբերին Դագոմիսում: 1993թ-ի մարտի սկզբին թուրքական կողմի հրավերով Ստամբուլում տեղի ունեցան փորձագետների նիստեր, որոնց ընթացքում նախատեսվող համաձայնագիրը վերջնական տեսք ստացավ: 1993թ-ի մարտի 6-ին Ստամբուլում 10 մասնակից երկրների (չէր մասնակցում Հունաստանը) կառավարությունների անունից մշակույթի նախարարները ստորագրեցին Սևծովյան մշակութային համագործակցության համաձայնագիր, որն օրենքի ուժ էր ստանալու երկրների բարձրագույն օրենսդիր մարմինների կողմից վավերացվելուց հետո[5]:

Թուրքիայի նախաձեռնությամբ ստեղծված տնտեսական մյուս կազմակերպությունն էր Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը, որի մեջ էին մտնում Թուրքիան, Իրանը, Պակիստանը, Աֆղանստանը, Ադրբեջանը և միջինասիական հինգ հանրապետությունները՝ Ղազախստանը, Ուզբեկիստանը, Ղրղըզստանը, Թուրքմենստանը և Տաջիկիստանը: Այսպիսով՝ զծվեց Թուրքիայի քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրությունների աշխարհագրական այն շրջանակը, որտեղ Թուրքիան ակտիվ տնտեսական և քաղաքական գործունեություն էր ծավալելու՝ համապատասխան կազմակերպությունների շրջանակներում:

ԽՍՀՄ-ում սկսած քայքայման գործընթացը համընկավ Թուրքիայի տնտեսության զգալի աճին և արժեզրկման տեմպերի մեղմացմանը, որի կապակցությամբ ասպարեզ եկած «թուրքական տնտեսական հրաշքի» և «զարգացման թուրքական ուղու» վերաբերյալ գաղափարները մեծապես բարձրացրին Թուրքիայի վարկը խորհրդային մու-

սուլմանական հանրապետություններում, որտեղից էլ առաջ քաշվեց «թուրքական մոդելի» ընդօրինակման նպատակահարմարության տեսակետը: Այդ տեսակետների ամրապնդմանը մեծապես նպաստում էին ԱՄՆ և Եվրոպական Միությունը: Թուրքիայում մեծ աշխատանք ծավալեցին Ադրբեջան և Միջին Ասիա գաղափարախոսական ներթափանցման համար, նախևառաջ կրթության և զանգվածային լրատվության միջոցով [6]: Արդեն 1992թ-ի մարտին նախկին միության թուրքալեզու հատված հանդիսացող Նախիջևանի հետ տարված աշխատանքներն արդյունք տվեցին: Մարտի 24-ին Անկարայում Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Պետգույն Մեջլիսի նախագահ Ալիևը և վարչապետ Ս. Դեմիրելը ստորագրեցին համագործակցության պայմանագիր: Համաձայնագրով նախատեսվում էր, որ, տնտեսական, մշակութային և գիտատնտեսական համագործակցությունից բացի, կողմերը միջոցներ կծեռնարկեն, որպեսզի Նախիջևանում հեռարձակվեն թուրքական հեռուստատեսության ծրագրերը և նախիջևանցի ուսանողներին թուրքական համալսարաններում սովորելու հնարավորություններ ստեղծվեն: Համանման պայմանագրեր հետագայում ստորագրվեցին նաև Ադրբեջանի և միջինասիական հանրապետությունների հետ: Դրանով արվեց այն առաջին քայլը, որը պետք է նպաստեր Թուրքիա-Ադրբեջան-Միջին Ասիա գործուն կապի և համագործակցության հաստատմանը:

Թուրքիայի հետագա քաղաքական և տնտեսական ծրագրերի իրականացման համար ի սկզբանե կարևոր էր Ադրբեջանը: Այս տեսակետից հետաքրքիր է այդ երկրի կարևորության բնորոշումը թուրքական մամուլում: «Սաբահ» թերթում հրապարակված առաջնորդողի այս տողերը շատ բնորոշ են. «Ադրբեջանը Թուրքիան Միջին Ասիայի թուրքալեզու հանրապետությունների հետ կապող կամուրջն է... Ադրբեջանի նկատմամբ մեր հետաքրքրությունը երեք հիմնական պատճառ ունի.

1. Ադրբեջանցիները մեր եղբայրներն են, մենք ուզում ենք, որ նրանք լավ վիճակում լինեն:
2. Ադրբեջանը Կովկասի ոգին է, դեպի Միջին Ասիա բացվող դուռը, մեզ թուրքալեզու հանրապետությունների հետ կապող շղթայի առաջին և ամենակարևոր օղակը:
3. Ադրբեջանի նավթը համաշխարհային շուկա հանելով՝ Թուրքիան նույնպես մեծ տնտեսական ուժ ձեռք կբերի» [7]:

Համաձայն նույն թերթի՝ ադրբեջանական նավթը, նավթամուղով Միդյաթ (Մարդինի մոտ) հասցնելով, այնտեղից ուղղելով դեպի Յումուրդալըք և միացնելով Իրաքից եկող նավթամուղին, այն կարելի է դուրս բերել դեպի Իսթեմոլերունի ծովածոց: Նախատեսվում էր նաև, որ հետագայում նավթամուղին պետք է միանար նաև Ղազախստանից Կասպից ծովի հատակով զցված մեկ այլ նավթամուղ, ինչպես նաև մեկ այլ խողովակով Թուրքիա պետք է հասցվեր Թուրքմենստանի գազը: «Ադրբեջանական և Ղազախստանի նավթով Իսկենդերունում 1մլն բարրելի հզորությամբ նավթային բորսա ստեղծելու դեպքում Թուրքիան կարևոր տեղ կգրավեցնի համաշխարհային նավթային շուկայում» [8]:

Այս ծրագրերի իրականացումը մեծ ջանքեր և ձկունություն էր պահանջելու Թուրքիայից: Անկայուն իրավիճակը Անդրկովկասում, պատերազմական գործողությունները նավթուղու հնարավոր երթուղիների շրջաններում, Ռուսաստանի քաղաքականությունը տարածաշրջանում և Միջին Ասիայում, բարդություններ էին ստեղծում թուրքական ծրագրերի իրականացման համար: Այդ ծրագրերի իրականացումը առնչվում էր նաև հայ-թուրքական հարաբերությունների հետ: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը կարևորում է հայ-թուրքական բնականոն հարաբերությունների առկայությունը

թուրքական տնտեսական ծրագրերի համար: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Թուրքիայի՝ նախկին թուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ ստանձնած դերը թույլ չտվեց որոշակի ձկունություն ցուցաբերել Հայաստանի նկատմամբ հարաբերություններում, որոնք 90-ական թվականներին զարգացան երեք փուլով՝ 1991թ.-ի վերջ-1993թ.-ի ապրիլ, 1993թ.-ի ապրիլից մինչև 1994թ.-ի երկրորդ կեսը և 1994թ. երկրորդ կեսից սկսած ցայսօր:

1991թ.-ի սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեով և սեպտեմբերի 23-ի հռչակագրով Հայաստանը դարձավ անկախ և ինքնիշխան հանրապետություն: Նորանկախ Հայաստանի առջև էր ծառացած երկրի միջազգային իրավասուբյեկտության հարցը: Անկախությունից անմիջապես հետո Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչվեց հարյուրից ավելի պետությունների կողմից [9]: Օրակարգում էր դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը մի շարք երկրների հետ, ինչպես նաև ՀՀ մասնակցությունը միջազգային խոշոր և կարևոր կազմակերպություններին և պայմանագրերին: 1992թ. հունվարին Հայաստանը ընդունեց Հելսինկյան վերջնական փաստաթուղթը, ինչպես նաև Նոր Եվրոպայի Փարիզի խարտիայի և Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Խորհրդի բոլոր փաստաթղթերը: 1992թ. մարտի 4-ին ՀՀ-ը դարձավ ՄԱԿ-ի անդամ և հնարավորություն ստացավ ավելի սերտորեն ներգրավվել «ազգերի համաշխարհային ընտանիքի մեջ» [10]: Այսպիսով՝ ստեղծվում էր միջազգային իրավական դաշտ, որի հիման վրա Հայաստանը պետք է իրագործեր իր արտաքին քաղաքականությունը և կարգավորեր իր հարաբերությունները հարևան երկրների հետ: Հայաստանի կողմից Հելսինկյան փաստաթղթերի, Փարիզի խարտիայի և ԵԱՀԽ փաստաթղթերի ստորագրումն ու համապատասխան միջազգային պարտավորությունների (պետությունների տարածքային ամբողջականության ճանաչում, տեռորիզմի դատապարտում և պայքար նրա դեմ և այլն) ստանձնումը յուրովի գնահատվեց և Թուրքիայում դրական արձագանք ստացավ: Թուրքիան գոհունակությամբ ընդունեց ստորագրման փաստը և պատրաստակամություն հայտնեց համագործակցելու ՀՀ հետ ԵԱՀԽ գործընթացում: Ըստ երևույթին, վերոհիշյալ փաստաթղթի ստորագրումը ՀՀ կողմից Անկախության հռչակագրի համապատասխան կետի սկզբունքից: Անկախությունից ի վեր հայ-թուրքական հարաբերությունների հաստատման հարցում առաջին քայլը արվեց դեռևս 1991թ.-ի նոյեմբերին: Նոյեմբերի 14-ին Անկարան պաշտոնական նոտայով դիմեց Հայաստանին՝ Երևանում գլխավոր հյուպատոսություն բացելու խնդրանքով, ինչը մնաց անպատասխան: [11] Ընդամենը երեք տարի անց Թուրքիան քաղաքական մի շարք նախապայմաններով դիմավորեց դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման վերաբերյալ Հայաստանի առաջարկը: Փետրվարի 10-ին ԼՂ գործերի կողմից հիմնականում մեսխեթի թուրքերով բնակեցված Խոջալուի շրջանի հենակետի գրավումից հետո թուրքական մամուլում մեծ աղմուկ բարձրացվեց: Թուրքիայի ԱԳ նախարար Հ.Չեթինը Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ թուրք դիվանագետների հետ հանդիպման ընթացքում հայտարարեց, թե Թուրքիայի հասարակական կարծիքը բավարարելու համար ԵԱՀԽ փաստաթղթերի ստորագրումը բավարար չէ Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ սկսելու համար [12]:

Հակահայկական արշավանքը թուրքական մամուլում անկում ապրեց մարտի սկզբներին, երբ Հայաստան գործողվեց Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Վուքան Վուրալը, որի նպատակն էր, ըստ թուրքական մամուլի, վերջնականապես ճշտել Հայաստանի դիրքերը դարաբաղյան հակամարտության և հայ-թուրքական հարաբերու-

յունների վերաբերյալ: Դրան հաջորդեց թուրքական մի շարք ազդեցիկ թերթերի թղթակիցների և հայտնի թուրք լրագրող Մեհմեդ Ալի Բիրանդի այցը Երևան: Լրագրողների այցելության զվտավոր նպատակն էր պարզել հայկական կողմի դիրքորոշումը հետևյալ հարցերում.

1. Արդյոք, Հայաստանը չի հրաժարվել Թուրքիայի հետ հարաբերությունները զարգացնելու մտադրությունից:
2. Պատրաստ է արդյոք Հայաստանը զիջումների գնալու պահանջատիրության և ցեղասպանության հարցերում:
3. Ինչպիսին է տեսնում Հայաստանը ԼՂ հարցի վերջնական լուծումը:

Թուրքական հասարակական կարծիքը հետաքրքրող տվյալ հարցերի բնույթը ամենին էլ պատահական չէր. ՀՀ հետ հարաբերություններում Թուրքիան առաջ էր քաշում նախապայմաններ: Վ. Վուրալի՝ Երևան կատարած այցից հետո թուրքական մամուլը, անդրադառնալով Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններին և Լեռնային Ղարաբաղի հարցին, հիշատակում է տխրահռչակ «տարածքային փոխանակումների ծրագիրը», որով Վուրալը իբրև թե հանդես է եկել Երևանում[13]: Թուրքական դեմարշը, կապված Ղարաբաղում տեղի ունեցած փետրվարյան իրադարձությունների հետ, վնասեց նշմարվող հայ-թուրքական տնտեսական համագործակցության փորձերին: 1991թ-ի նոյեմբերից սկսած՝ ծագումով իրեն թուրք գործարար Իցհակ Ալաթոնը «Ալարկո Հոլդինգ» բաժնետիրական ընկերության սեփականատեր և նախագահ, ամերիկահայ գործարար, Ամերիկայի Հայկական համագումարի նախագահ Հրայր Հովհաննյանի հետ ծրագրեր էր կազմում Տրապիզոնի նավահանգստում Հայաստանի համար տերմինալ ստեղծելու վերաբերյալ: Փետրվարին թուրքական մամուլում բարձրացված հակահայկական արշավը հարվածեց նաև Ալաթոնին, որը քննադատվեց հայերի հետ համագործակցելու համար: Արդյունքում՝ վերջինս հրաժարվեց ծրագրից[14]:

Իրադարձությունների զարգացման այս ֆոնի վրա Անկարայում և Երևանում մեծ նշանակություն էր տրվում ամենաբարձր մակարդակով հանդիպման հնարավորությանը: Մարտի սկզբում «Միլլիեթ» թերթի թղթակցի հարցերին պատասխանելով՝ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը իր պատրաստակամությունը հայտնեց հայ-թուրքական հարաբերությունները նախագահ Թ.Օզալի և վարչապետ Ս. Դեմիրելի հետ քննարկելու թե՛ Անկարայում՝ և թե՛ վերջինիս հյուրընկալելով Երևանում: Նախագահը նշեց, որ հունիսի 25-ին արդեն նախատեսվում է իր այցը Թուրքիա ՄԾՏՀ հռչակագրի ստորագրման կապակցությամբ: Սակայն ավելի ցանկալի էր, ըստ նախագահի, որ նախ հանդիպեն երկու երկրների արտգործնախարարները:

Արտգործնախարարներ Ր.Հովհաննիսյանի և Հ.Չեթինի հանդիպումը տեղի ունեցավ 1992թ. մարտի 25-ին Հելսինկիում՝ իր աշխատանքները սկսած ԵԱՀԽ կոնֆերանսի ընթացքում: Հանդիպման ժամանակ կողմերն արծարծեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների և Ղարաբաղյան հիմնահարցի կարգավորման խնդիրները: Համաձայն թուրքական մամուլի՝ Ր.Հովհաննիսյանը հանդես էր եկել բանավոր հայտարարությամբ, որում նշել էր, որ ՀՀ-ը Թուրքիայից հողային պահանջներ չունի [15]: ՀՀ Ազ. խարարը հայտնեց նաև, որ շուտով Երևանը Անկարային կներկայացնի երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման արձանագրությունների նախագիծ: Ղարաբաղի խնդրի վերաբերյալ կողմերը համաձայնության եկան՝ «եռակողմ բանակցություններին» հարցում: Բանակցություններին պետք է մասնակցեին Հայաստանը, Ադրբեջանը, իսկ Ղարաբաղի պատվիրակության կազմում Արթուր Մկրտչյանը: Նախատեսվում էր, որ հանդիպումները կկայանան Մոսկվայում, Մինսկում կամ Ալմաթայում, սակայն որևէ ժամկետ չսահմանվեց: Չեթինի մեկնաբանությամբ

«եռակողմ բանակցություններին» նպատակը լինելու էր «մնայուն գինադադարի հաստատումը» [16]: 1992թ-ի մարտ ամսից սկսած Թուրքիայի՝ Հայաստանի նկատմամբ դիրքորոշման մեջ նկատվում է համակարգային մոտեցում: Թուրքիան ակտիվորեն սկսում է միջամտել հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին՝ շեղվելով Հայաստանի Հանրապետության հետ հարաբերություններ հաստատելու սկզբնական մոտեցումներից: ՀՀ ԱԳ նախարար Ր.Հովհաննիսյանը, ապրիլի վերջերին «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթերին տված հարցազրույցում անդրադառնալով այդ հարցերին, նշում է. «Այն ընթերցումը, որ սկզբում տեղ էր գտել Թուրքիայի և Հայաստանի միջև, այն է՝ կանոնավորել հարաբերությունները առանց որևէ քաղաքական նախապայմանի, կամաց-կամաց խախտվում էր Թուրքիայի կողմից և, խոչընդոտներ հարուցելով, Թուրքիան նահանջ էր արձանագրում այդ քաղաքականությունից» [17]:

Թուրքական կողմի մոտ նկատվող փոփոխությունները կարելի է պատճառաբանել մի քանի հանգամանքներով: Նախ՝ Խոջալուի իրադարձությունները մեծ դժգոհություն առաջացրին Թուրքիայում: Այդ իրադարձությունների շուրջ բարձրացած աղմուկը ներքին տեղաշարժեր առաջացրեց Ադրբեջանում՝ թուլացնելով Ա.Սուլայիբովի դիրքերը և երկիրը կանգնեցնելով անիշխանության և ներքին երկպառակությունների շեմին, ինչը ստիպեց Թուրքիային ստանձնելու «ժանրության կենտրոնի» դերը՝ Ղարաբաղյան խնդրում: Աջակցելով Ադրբեջանին՝ Թուրքիան կարող էր ծախսողել Իրանի՝ հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման միջնորդի դերը ստանձնելու գործը: Դրան զուգահեռ կեց Լեռնային Ղարաբաղի գործերի կողմից Շուշիի գրավումը 1992թ-ի մայիսի 9-ին՝ այն պահին, երբ Իրանի Իսլամական Հանրապետության նախագահ Ռաֆսանջանիի միջնորդությամբ բանակցություններ էին ընթանում ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի և Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար, Գերագույն խորհրդի նախագահ Յ.Մամեդովի միջև:

Շուշիի, իսկ այնուհետև Լաչինի գրավումն ու մարդասիրական միջանցքի բացումը Հայաստանի և ԼՂ-ի միջև մի շարք կարևոր հետևանքներ ունեցան: Նախ՝ ռազմաճակատի գիծը հեռացվեց մայրաքաղաք Ստեփանակերտից և հայերի ձեռքն անցավ ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Շուշի քաղաքը: Լաչինի միջանցքի գրավումով ԼՂ-ը ձեռքեց Ադրբեջանի կողմից ստեղծած շրջափակումը և ռազմավարական նշանակություն ունեցող կապ հաստատեց արտաքին աշխարհի հետ: ԼՂ-ը ռազմական և աշխարհագրական տեսակետից դադարեց անկլավ լինելուց: Ղարաբաղյան բանակի հաջողությունները բերեցին Յադուբ Մամեդովի մայիսի 18-ի հրաժարականին՝ ճանապարհի հարթելով իշխանության ձգտող Ազգային ճակատի համար [18]: Եվ վերջապես ի չիք դարձան Իրանի միջնորդական ջանքերը և Թուրքիան, այսուհանդերձ, պետք է ձգտեր ստանձնելու Իրանի դերը:

Լաչինում և Շուշիում կրած անհաջողություններին զուգահեռ որոշ թուրքամետ տարրեր Նախիջևանում սադրիչ գործողությունների դիմեցին հայ-ադրբեջանական սահմանի վրա: Միջադեպը նախօրոք պլանավորված գալրույթի ալիք բարձրացրեց Թուրքիայում, հնչեցին Նախիջևանում ռազմական միջամտություն կատարելու կոչեր: Իրադարձությունների կապակցությամբ հրավիրվեց նախարարների խորհրդի նիստ, որը քննարկեց ստեղծված իրավիճակը: Ռազմատենչ կոչերի և հակահայկական արշավանքի ալիքը անկում ապրեց այն բանից հետո, երբ ԱԳՀ զինված ուժերի հրամանատար Շապուռնիկովը հայտարարեց, թե Նախիջևանում թուրք զինված ուժերի հավանական միջամտությունը կարող է բերել երրորդ համաշխարհային պատերազմի: Իրադրությունը փորձեց փրկել Նախիջևանի մեջլիսի նախագահ Հ.Ալիևը, որը հայտարարեց, թե ռազմական միջամտության կարիք չկա և Օզալի ու Դեմիրելի հայտարարեց,

րությունները բավական են: Թուրքական կողմն իր ջանքն ու եռանդը տեղափոխեց դիվանագիտության ոլորտ: Մայիսի վերջին Հելսինկիում կայացած ԵԱՀԽ նիստում Թուրքիան փորձ արեց ՀՀ դատապարտող մի բանաձև անցկացնել, որը սակայն չընդունվեց: ԵԱՀԽ-ին ՀՀ մշտական անդամակցության քայլերը նույնպես արդյունք չտվեցին:

Նույն ժամանակահատվածում ձեռնարկվեցին ևս մի շարք քայլեր, որոնք ընդհանուր առմամբ կարող էին որոշակի հոգեբանական ազդեցություն ունենալ: Թուրքական կողմը կարծես որդեգրում էր հարևանների հետ խնդիրների լուծման մարտավարություն: Հունաստան պաշտոնական այց կատարող թուրքական պետնախարար Ջավիդ Զադլարը առաջարկեց ստորագրել թուրք-հունական բարեկամության և համագործակցության պայմանագիր: Մայիսի 21-ին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին Թուրքիայի և Վրաստանի միջև, իսկ արտգործնախարար Հ.Չեթինը այցելեց Վրաստան և հանդիպեց Է.Շևարնազձեի հետ: Այս հանգամանքը նպաստավոր էր շփումները շարունակելու համար:

1992թ հունիսի 3-ից 7-ը Իզմիրում կայանալիք Թուրքիայի տնտեսությանը նվիրված երրորդ Միջազգային կոնգրեսին հրավիրվեց նաև ՀՀ պատվիրակությունը, որը գլխավորեց փոխվարչապետ, էկոնոմիկայի նախարար Հրանտ Բագրատյանը: Կոնգրեսի շրջանակներից դուրս տեղի ունեցան մի շարք կարևոր հանդիպումներ, որոնցից Հ.Բագրատյանը կարևորեց հանդիպումը Ս.Դեմիրելի հետ [19]: Բագրատյանը Դեմիրելին փոխանցեց Լ.Տեր-Պետրոսյանի նամակը, որում արժարժված էր երեք կարևոր խնդիր.

1. Ստահոգությունը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների վերաբերյալ և Հայաստանի դիրքորոշումը այդ հարցում,
2. ՀՀ տեսակետը ԼԴ-ի հարցի և նրա լուծման վերաբերյալ,
3. Նախիջևանի խնդիրը:

Դեմիրելի և Բագրատյանի հանդիպման ժամանակ կողմերը եկան մի շարք ընդհանուր հետևությունների: Նախ՝ ընդգծվեց ընդհանուր համաձայնությունը տարածաշրջանում առկա բոլոր խնդիրները խաղաղ ճանապարհով լուծելու մասին: Երկրորդը՝ եթե Թուրքիան բարելավի հարաբերությունները Հայաստանի հետ, հատկապես տնտեսական բնագավառում, ապա դա միայն դրական ազդեցություն կունենա հայ-ադրբեջանական հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացում: Երրորդը՝ կողմերը շահագրգռված են տարածաշրջանում կայունության հաստատման հարցում: Վարչապետ Դեմիրելին փոխանցվեց ՀՀ վարչապետի նամակը՝ Հայաստան այցելելու հրավերով:

Հայաստանի կառավարական պատվիրակությունը Թուրքիա էր մեկնել տնտեսական երեք կարևոր պայմանագրով, որոնց իրագործումը գործնական ընթացք կտար հայ-թուրքական տնտեսական համագործակցությանը: Այս պայմանագրերը վերաբերում էին առևտրական հարաբերություններին, սահմանամերձ առևտրին և հաղորդակցության ոլորտներին: Հայկական կողմի այս առաջարկները ընդունվեցին և Ս.Դեմիրելը նշեց, որ դրանք կուսումնասիրվեն մոտակա ժամանակներում, և հնարավոր է, որ դրանք կստորագրվեն մինչև հունիսի վերջերը [20]:

Հրանտ Բագրատյանը հանդիպում ունեցավ նաև պետնախարար Թ.Չիլլերի հետ: Հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին ապրանքափոխանակման ճանապարհով առևտուր անելու հնարավորությունները: Նախատեսվում էր, որ հայկական կողմը կպատրաստի և Թուրքիա կուղարկի արտահանման և ներմուծման համար նախատեսված ապրանքների ցանկը [21]:

Հայկական պատվիրակությունը հնարավորություն ունեցավ հանդիպելու թուրքական լրատվական միջոցների ներկայացուցիչների հետ և Թուրքիայի հասարակական

կարծիքը ծանոթացնելու հայկական պաշտոնական տեսակետին՝ հայ-թուրքական հարաբերություններին առնչվող բոլոր հարցերում:

ՀՀ կառուցողական դիրքորոշումն ու մոտեցումները Թուրքիայի կողմից համապատասխան քայլերի չարժանացան: ԼՂ-ում էլ չի բերել վարչակարգի ժամանակավոր ռազմական հաջողությունները, մասնավորապես Շահումյանի շրջանի հայաթափումը և մարտական գործողությունները Մարտակերտի շրջանում, Թուրքիայում որոշակի պատրանքներ ստեղծեցին: 1992թ. հունիսի 14-ին Ռիո դե ժանեյրոյում կայացած Տեր-Պետրոսյան-Դեմիրել հանդիպման ընթացքում վերջինս, համաձայն թուրքական մամուլի, նշել է, որ Հայաստանը շրջապատված է Ադրբեջանով և Թուրքիայով, և մինչև որ Հայաստանը նրանց հետ բարեկամական հարաբերություններ չհաստատի, այն հայտնվելու է լուրջ խնդիրների և դժվարությունների առաջ: Անդրադառնալով ԼՂ-ի խնդրին՝ նա նշել է, որ եթե Հայաստանը խաղաղություն է ուզում, ապա նա պետք է նախևառաջ հեռանա Շուշիից և Լաչինից[22]:

Հունիսի երկրորդ կեսերին՝ ՄԾՏՀ հռչակագրի ստորագրման նախօրեին «Միլլի-յեթ» և «Հյուրիյեթ» թերթերում հոդվածագիրները, վկայակոչելով Թուրքիայի ԱԳՆ պատասխանատու աշխատակիցների, հայտնեցին, թե արտգործնախարար Չեթինը միջազգային ատյաններ՝ առաջին հերթին ԵԱՀԽ է ներկայացրել կամ ներկայացնելու է Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման մի ծրագիր, որի բաղկացուցիչ մասն էր «զույգ միջանցքների մասին» վարկածը: Թուրքիայի իշխանությունները պաշտոնապես լիովին չբացահայտեցին խնդրո առարկան, սակայն թուրքական մեկնաբանները շարունակեցին երբեմն-երբեմն անդրադառնալ «զույգ միջանցքների» տարբերակին՝ հղումներ կատարելով թուրք դիվանագետներին:

Այդ տարբերակի էությունը հետևյալն էր.

1. Ադրբեջանը Հայաստանին է զիջում ՀՀ և ԼՂ-ի միջև գտնվող տարածքի որոշ մասը (10 կմ լայնությամբ)՝ այսպիսով ապահովելով վերջինիս կապը Հայաստանի հետ:
2. Դրա փոխարեն Հայաստանը Զանգեզուրի շրջանում 30 կմ-անոց միջանցք է տրամադրում Ադրբեջանին՝ ապահովելով մշտական կապ Նախիջևանի հետ[23]:

Կարելի է ենթադրել, որ այս ծրագիրն է եղել Թուրքիայի միջնորդական փորձերի նպատակակետը: Ծրագրի նկատմամբ ի սկզբանե Հայաստանի որդեգրած դիրքորոշումը պատճառ էր դարձել Թուրքիայի կողմից Հայաստանի վրա գործադրվող ճնշման հզորացմանը: Որոշակի վերապահումներով դրա պատասխանը կարելի է համարել օգոստոսի կեսերին Ստամբուլում ՄԾՏՀ արտգործնախարարների մակարդակով կայացած գազաթնաժողովի ընթացքում արտգործնախարար Ր.Հովհաննիսյանի ելույթը, որում նա քննադատեց Թուրքիային՝ Հայաստանի նկատմամբ դրսևորվող վերաբերմունքի, ինչպես նաև Արցախի հարցում միակողմանի դիրքորոշման համար: Արտգործնախարարը նշեց, որ եթե Թուրքիան ցանկանում է Հայաստանի հետ հարաբերություններում բացել հին խաղաղոթերը, ապա Հայաստանը կարող է առաջ քաշել ցեղասպանության և Կիպրոսի հարցերը: Այս, ինչպես նաև մի շարք այլ օբյեկտիվ մեղադրանքները Թուրքիայի նկատմամբ մեծ վրդովմունք առաջացրին թուրքական կառավարող շրջանակներում[24]:

Արտգործնախարար Ր.Հովհաննիսյանի և նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի միջև գոյացած տարաձայնությունները պատճառ դարձան 1992թ. հոկտեմբերի 20-ին Ր.Հովհաննիսյանի հրաժարականի ընդունմանը: Հայաստանյան որոշ շրջանակներ

անմիջապես զուգահեռներ անց կացրեցին Ր.Հովհաննիսյանի ստամբուլյան ճառի և հրաժարականի միջև, սակայն կարելի է ենթադրել, որ պատճառներն ավելի խորն են:

1992 թվականի սեպտեմբերի վերջերին ԱՄՆ կատարած այցելության ժամանակ նախագահ Լ.Պետրոսյանը հանդիպեց արտգործնախարար Չեթինի հետ, ինչի ընթացքում մի շարք սկզբունքային համաձայնություններ կայացվեցին: Համաձայն թուրքական մամուլի՝ ՀՀ նախագահը պաշտոնական հայտարարություններ էր արել Թուրքիայի նկատմամբ հողային պահանջներ չունենալու և ցեղասպանության հարցը պատմությանը թողնելու վերաբերյալ: Թուրքիայի ԱԳ Նախարարությունը Մոսկվայում իր դեսպանության միջոցով Երևան ուղարկեց արձանագրության նախագիծ, որը, ներառելով այս երկու կետերը, հող էր նախապատրաստում ՀՀ և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար: Չեթինը, մամուլի էջերում անդրադառնալով իր հանդիպմանը ՀՀ նախագահի հետ, նշեց, որ Լ.Տեր-Պետրոսյանը տրամաբանական էր համարել երկկողմանի հարաբերությունների մասին իր մտահոգությունները և ԱՄՆ-ում ունեցած իր «ամենակարևոր տեսակցություններից համարում էր այս մեկը»[25]: Մամուլին տված իր հարցազրույցում Չեթինը կարևորեց նաև Ադրբեջանի հարցը հայ-թուրքական հարաբերություններում: Համաձայն արտգործնախարարի՝ Երևան ուղարկված արձանագրության մեջ նշված էր հայկական զորքերի՝ Ադրբեջանից դուրս բերման և ԼՂ-ի քաղաքական կարգավիճակի՝ Մինսկի խմբի հանդիպմանը քննման անհրաժեշտությունը: Չեթինը նշեց, որ այդ բոլոր հարցերում նա Լևոն Տեր-Պետրոսյանից ստացավ «ջերմ հասկացողություն»[26]:

Զնայած Տեր-Պետրոսյան-Չեթին հանդիպման արդյունքներին անդրադառնալով թուրքական մամուլը գերադասում էր օգտագործել վարդապույն երանգներ, այնուամենայնիվ հայ-թուրքական շփումների աշխուժացումը իր արձագանքը գտավ նաև նավթային ծրագրերում: Դեկտեմբերին թուրքական BOTAS, Ադրբեջանական ազգային նավթային ընկերությունը, British Petroleum և ամերիկյան Penzoil և Amoco ընկերությունները ստեղծեցին մի համատեղ աշխատանքային խումբ, որը սկսեց մշակել ադրբեջանական նավթի երթուղու Բաքու-Յումուրթալըք (Թուրքիայի միջերկրածովյան ափ), Բաքու-Նովորոսիյսկ և Բաքու-Բաթում տարբերակները: Նախընտրությունը տրվում էր առաջին տարբերակին՝ Բաքու-Հայաստան(40կմ)-Նախիջևան-Միդյաթ-Յումուրթալըք:

Հայ-թուրքական բնականոն հարաբերությունների հաստատումը էական երաշխիքներ կստեղծեր նավթամուղի երթուղու այդ տարբերակի իրականացման համար: Թուրքիայի դիրքորոշման պատճառով այս ծրագրերի իրականացումը կախված էր ևս մի գործոնից, որի հետ Անկարայում չէին ուզում հաշվի նստել: 1993թ-ի ապրիլի սկզբներին ԼՂ պաշտպանության բանակի զորքերը մտան Քելբաջարի շրջան՝ տեղափոխելով ռազմական գործողությունները բուն ադրբեջանական տարածք: Այսուհանդերձ Ղարաբաղի խնդիրը սկսեց առանցքային տեղ զբաղեցնել հայ-թուրքական դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում, և թուրքական կողմը պայմանավորում էր Հայաստանի Հանրապետության հետ հետագա հարաբերությունները Ղարաբաղի խնդրով:

Այսպիսին էին հայ-թուրքական առնչությունները Հայաստանի անկախության հաստատմանը հաջորդած առաջին տարում, որը պաշտոնապես անձանց հանդիպումների ու քննարկումների քանակով իրավամբ կարելի է համարել ամենահարուստ տարին վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. BSEC-USՀ (Սևծովյան Տնտեսական Համագործակցություն)
2. ECO-SՀԿ (Տնտեսական Համագործակցության Կազմակերպություն)
3. «AGBU» նոյեմբեր 1993թ.
4. «Ազգ» 19 ապրիլի 1995թ.
5. «Ար» 23-30 մարտի 1993թ.
6. Դրա արդյունքը կարելի է համարել լատինատառ այբուբենի ընդունումը նախկին միութենական մի շարք թուրքալեզու հանրապետություններում, ինչպես նաև թուրքերենի կարգավիճակը Ադրբեջանում:
7. «Սաբահ» 29 հունիսի 1993թ. ("Sabah" 29 Haziran 1993)
8. Նույն տեղում
9. Թուրքիան ՀՀ անկախությունը ճանաչած առաջին պետություններից մեկն էր:
10. «Ազգ» 5 մարտի 1992թ.
11. «Ազգ» 11 նոյեմբերի 1994թ.
12. «Հյուրիյեթ» 25 մարտի 1992թ.
13. «Միլլիեթ» 28 մարտի 1992թ. ("Hürriyet" 28 Mart 1992, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/>)
14. «Ազգ» 4 մարտի 1992թ.
15. «Հյուրիեթ» 26 մարտի 1992թ. ("Hürriyet" 26 Mart 1992)
16. Նույն տեղում
17. «Հայաստանի Հանրապետություն» 25 ապրիլի 1992թ.
18. «Երկիր» 19 մայիսի 1992թ.
19. «Республика Армения» 17 июня 1992г.
20. Նույն տեղում
21. «Ջումհուրիեթ» 7 հունիսի 1992թ. ("Cumhuriyet" 7 Haziran 1992, <http://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml>)
22. «Ազգ» 18 հունիսի 1992թ.
23. Արդյունքում ամենաշատը շահում է Թուրքիան՝ ցամաքային կապ հաստատելով Ադրբեջանի հետ:
24. տես «Ջումհուրիեթ» 18 սեպտեմբերի 1992թ. ("Cumhuriyet" 18 Eylül 1992, <http://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml>)
25. «Հյուրիեթ» 26 հոկտեմբերի 1992թ. ("Hürriyet" 26 Ekim 1992)
«Միլլիեթ» 29 հոկտեմբերի 1992թ. ("Milliyet" 29 Ekim 1992, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/>)

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության ձևավորումը և հայ-թուրքական առնչությունները 1992թ. Լուսինե Բերյան

ԽՍՀՄ փլուզումը սկիզբ դրեց արտաքին քաղաքական նոր ուղիների մշակմանն ու իրականացմանը Հարավային Կովկասի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարածաշրջանում: Տարածաշրջանում նոր դեր և նշանակություն ստանձնեց Թուրքիան: Թուրքիայի հետ բնականոն հարաբերությունների հաստատումը Հայաստանի արտաքին քաղաքականության առջև դրված կարևոր խնդիր էր շրջափակումից խուսափելու համար: 1992թ. տեղի ունեցան Հայաստանի և Թուրքիայի բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց առաջին հանդիպումները, սակայն դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման գործընթացը տապալվեց հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների սրման և դարաբաղյան հակամարտության պատճառով:

Բանալի բառեր՝ Թուրքիա, Հայաստան, հայ-թուրքական առնչություններ, դարաբաղյան հիմնահարց, Դեմիրել, Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Րաֆֆի Հովհաննիսյան, Ադրբեջան:

РЕЗЮМЕ

**Формирование региональной политики Турции и армяно-турецкие сношения в 1992 г.
Лусине Керян**

После развала СССР начался процесс разработки и осуществления новой внешней политики в регионе Южного Кавказа, Ближнего и Среднего Востока. Новую роль и значимость в регионе приобрела Турция. Важной задачей внешней политики Армении было установление нормальных отношений с Турцией в целях избежания блокады. В 1992 г. состоялись первые встречи высокопоставленных государственных лиц Армении и Турции, но процесс установления дипломатических отношений был сорван из-за обострения армяно-азербайджанских отношений и карабахского конфликта.

Ключевые слова: Турция, Армения, армяно-турецкие отношения, карабахский вопрос, Демирель, Левон Тер-Петросян, Раффи Ованисян, Азербайджан.

SUMMARY

**The Formation of Regional Policy of Turkey and Armenian-Turkish Relations in 1992
Lusine Keryan**

After the collapse of the Soviet Union the process of a new foreign policy development and implementation began in South Caucasus and Middle East. Turkey has gained a new role and significance in the region. An important task of Armenian foreign policy was the establishment of balanced relations with Turkey in order to avoid the blockade. In 1992 were held the first meetings of senior government officials of Armenia and Turkey, but the process of establishment of diplomatic relations was disrupted due to the exacerbation of Armenian-Azerbaijani relations and Karabakh conflict.

Keywords: Turkey, Armenia, Armenian-Turkish relations, the Karabakh issue, Demirel, Levon Ter Petrosyan, Raffi Hovhannisyanyan, Azerbaijan.